

Боривоје МИЛОШЕВИЋ*

Универзитет у Бањој Луци

Филозофски факултет

Катедра за историју

Бања Лука

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3945-0821>

СЈЕЋАЊА БРАЋЕ МИЛАНА И ЉУБОМИРА ЈАНКОВИЋА НА СТАРУ БАЊУ ЛУКУ

Анстракт: У Архиву Републике Српске у Бањој Луци, у Збирци мемоарске грађе, чувају се сјећања на стару Бању Луку браће Милана и Љубомира Јанковића. Уочи Првог свјетског рата, браћа Јанковић били су чланови омладинског пројугословенског револуционарног покрета, који је у граду на Врбасу махом окупљао ђаке бањалучке Реалне гимназије. У међуратном периоду били су веома активни у културно-просвјетном животу града. Браћа Јанковић били су свједоци многих судбоносних историјских догађаја, у неким су лично учествовали, што њихова сјећања чини додатно занимљивим. Њихови записи превасходно се односе на крај аустроугарске управе над Босном и Херцеговином, раздобље Првог свјетског рата и прве године живота у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца.

Кључне ријечи: Милан Јанковић, Љубомир Јанковић, Бања Лука, Аустроугарска, Први свјетски рат, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца.

Abstract: The memories of brothers Milan and Ljubomir Janković of old Banja Luka are kept in the Collection of Memoirs in the Archives of the Republic of Srpska in Banja Luka. On the eve of the First World War, the Janković brothers were members of the Yugoslav revolutionary youth movement, which mostly gathered students from the Banja Luka Gymnasium. In the interwar period, they were very active in the cultural and educational life of the city. The Janković brothers were witnesses of many fateful historical events – in some of which they personally participated, which makes their memories even more interesting. Their memories primarily refer to the end of Austro-Hungarian rule over Bosnia and Herzegovina, the period of the First World War and the first years of life in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.

Keywords: Milan Janković, Ljubomir Janković, Banja Luka, Austria-Hungary, First World War, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.

* borivoje.milosevic@ff.unibl.org

Мемоарски списи који описују стару Бању Луку, посебно прије ослобођења 1918. године, веома су ријетки, обимом су скромни и махом се чувају у Збирци мемоарске грађе Архива Републике Српске у Бањој Луци. Ријетки међу њима су објављени.¹ Путописних биљежака о старој Бањој Луци има више, доступније су истраживачима, а оне важније су публиковане.² Изузетак чине мемоарски записи браће Милана и Љубомира Јанковића, истакнутих бањалучких интелектуалаца, предратних младобосанаца и послеријатних јавних радника, који су се истицали у области бањалучког образовања и културе. Браћа Јанковић били су оснивачи или чланови многих локалних омладинских, културних и спортских друштава и покрета. У политичком смислу били су присталице југословенског заједништва, па су због тога представљали предмет судских истрага аустроугарских власти. „Вјеровали смо у боље дане, дане слободе и уједињења југословенских племена у Југославију. Наша вјера подупирала је и у најтежим часовима нашу вољу. Чини ми се као да је све ово што смо дочекали логичан резултат аустро-угарске тираније и њених подмуклих принципа и девиза”, записао је једном приликом Милан Јанковић. Отац браће Јанковић, Илија, био је нижи административни службеник у Бихаћу и Бањој Луци. Преминуо је 1928, а њихова мајка Јелена умрла је осам година касније. Љубомир Јанковић је рођен 5. септембра 1890, а његов брат Милан 4. октобра 1897. године у Бихаћу. Браћа Јанковић су основну школу и Велику реалку похађали у Бањој Луци. Љубомир је био стипендиста друштва „Просвјета”. Браћа Јанковић су током школовања најприје постали чланови тајног ђачког литерарног друштва „Слобода”, а 1914. године, неколико мјесеци уочи атентата у Сарајеву, тајног ђачког друштва „Југославија”. Уједно су били активни чланови Српског соколског покрета у Бањој Луци. Милану Јанковићу је као присталици Младобосанског покрета суђено 1915. године у Бањој Луци. Недуго по завршетку процеса, Јанковић је мобилисан у аустроугарску војску и упућен у Лебринг у Штајерску. Љубомир је у међувремену такође мобилисан у аустроугарску војску, у којој је 1916. године добио чин резервног поручника. Војни крах Аустроугарске затекао је Милана Јанковића на одсуству у Бањој Луци. По завршетку рата и ослобођењу, браћа Јанковић су наставила с факултетским образовањем, Милан се определијелио за пољопривреду, а Љубомир за техничке науке. Милан Јанковић је у међуратном периоду

¹ Златко Пувачић, *Стара Бања Лука*, Београд 2001.

² *Banja Luka u putopisima i zapisima*, прир. Mato Džaja, Banja Luka 1962; Franz Pfanner, *Pisma iz doline Vrbasa, Velika Gorica* 2011; Amira Žmirić, *Austrijski i njemački putopisci o Bosni i Hercegovini do 1941. godine*, Banja Luka 2012; Александар Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево 1972, 320–322 и др.

радио као школски наставник у Сарајеву, Београду, Гацку, Ваљеву и Бањој Луци. Аутор је више школских уџбеника из области пољопривреде. Био је иницијатор оснивања Ниже пољопривредне школе у Бањој Луци. Између два свјетска рата браћа Јанковић били су снажно присутни у културном животу града, посебно дјелујући кроз друштва „Просвјета”, „Змијање”, трезвењачки и скаутски покрет. Нису били страначки активни. Милан Јанковић је од септембра 1939. до октобра 1940. радио као начелник у Министарству пољопривреде у Одјељењу за исхрану. Њемачка окупација Краљевине Југославије затекла је Милана Јанковића на мјесту директора Средње пољопривредне школе у Ваљеву. Године 1943. је ухапшен и спроведен у затвор у Београду, из којег је недуго потом пуштен због недостатка доказа. Гестапо га је ухапсио 1944. године у Ваљеву под сумњом да је био члан Народноослободилачког покрета, али је и тада брзо пуштен на слободу. По завршетку Другог свјетског рата Милан Јанковић се вратио у Бању Луку, гдје је именован за директора Средње пољопривредне школе. Љубомир Јанковић није хапшен за вријеме рата, јер га је усташко Градско поглаварство поставило за шефа Електротехничког одјела.³ Дио својих сјећања на омладински покрет у Бањој Луци Милан Јанковић преточио је у књигу полумемоарског карактера објављену 1939. године.⁴

Успомене браће Јанковић, иако пружају обиље корисних података, ријетко су кориштене у српској историографији, осим у случају истраживања Младобосанског покрета у Бањој Луци.⁵ Браћа Јанковић износе мноштво података важних за разумијевање генезе омладинског револуционарног покрета у граду на Врбасу, чији су активни чланови били. Успомене Љубомира Јанковића знатно су краће и превасходно се односе на постанак и дјеловање тајних ђачких друштава у Бањој Луци уочи Првог свјетског рата. Браћа Јанковић били су свјedoци слома аустроугарске управе и уласка српске војске у Босну и Херцеговину 1918. године. Активно су учествовали у раду народних вијећа и формирању одреда Народне гарде. Осим тога, Милан Јанковић даје обиље података о појединим објектима који су красили предратну Бању Луку, а данас више не постоје.

Сјећања браће Јанковић откуцана су на машини латиничним писмом, забиљежена су 1974. и 1975. године и похрањена у Збирци мемоарске

³ Архив Републике Српске [=АРС], Досијеа истакнутих личности, Милан (бр. 83) и Љубомир Јанковић (бр. 84).

⁴ Милан Јанковић, *Слобода и Југославија. Предратна тајна ђачка друштва. Бањалучки ђачки процес 1914/15*, Београд 1939.

⁵ Боривоје Милошевић, *Тајна ђачка друштва у бањолучкој Реалци 1905–1918*, Бања Лука 2022.

грађе Архива Републике Српске у Бањој Луци под сигнатурама МГ-III/129 и МГ-III/131. Свједочанства преносимо са ситним правописним корекцијама, уз усаглашавање малог и великог слова. Приликом приређивања рукописа настојало се да интервенције буду минималне. Сјећања Милана Јанковића су веома опширна, па је због ограниченог простора за ову прилику издвојен дио који се односи на Младобосански покрет у Бањој Луци, слом аустроугарске власти 1918. године и прве године живота у Краљевини СХС. Осим поменутих, у Архиву Републике Српске похрањено је још неколико мемоарских записа Милана Јанковића у којима се аутор присјећа историје Соколског покрета⁶ и знамените Реалне гимназије у Бањој Луци.⁷

JANKOVIĆ Ing. MILAN

SJEĆANJE NA PROŠLOST BANJE LUKE

Tadija Odić bio mi je školski drug u Velikoj realci u Banjoj Luci,⁸ ali ne u istom odjeljenju i razredu jer je bio nešto mlađi od mene. Stanovali smo u istoj ulici, koju su i tada i kasnije zvali Ciganluk. Ne sjećam se kako se nekada zvala, ali je kasnije dobila ime Novice Cerovića. On je stanovao na desnoj, a ja na lijevoj strani ulice, gledajući iz pravca Ulice fra Grge Martića. Njegova kuća bila je bliže početku ulice, dok smo mi stanovali negdje u sredini, kod gospođe Fogl. Često smo zajedno išli u školu i iz škole se vraćali. Bio je veoma mio, veoma ljubazan, dobro vaspitan i skroman. U učenju se nije isticao i spadao je u prosječno dobre đake. U takve đake spadao sam i ja i mnogi drugi, a takvi su bili nosioci društvenog rada u školi. Koliko se sjećam, Tadijin otac je bio neki zanatlija.

U Velikoj realci uključio sam se u rad školskog trezvenjačkog i literarnog društva. I u jednom i u drugom plaćala se članarina, ali je ona bila simbolična. U literarnom društvu čitao sam svoje radove, mahom pjesme. Što se tiče mojih pjesama, u kritičkim osvrtima na sastancima data je ocjena da oponašam Nazora iz njegove zbirke „Hrvatski kraljevi”. Na sastancima mahom su se čitali vlastiti radovi ili držala predavanja o književnicima. Sastajali smo se najmanje

⁶ APC, Мемоарска грађа, VI/185.

⁷ APC, Мемоарска грађа, I/38.

⁸ Гимназија је основана 1895. године. Стара зграда, једна од најљепших у Бањој Луци изграђених током аустроугарске управе, тешко је оштећена у земљотресу 1969. године и потом је срушена; Mato Džaja, *Banjalučka Realka*, Banja Luka 1980.

jednom mjesečno. Sastanci su se održavali u zgradi škole u prvoj prostoriji na ulazu s lijeve strane. Protektori su bili profesori Karaković i Ilija Mihić. Aktivni članovi literarnog društva bili su Stanko Kliska (kasnije profesor Tehničkog fakulteta u Beogradu), Pranja Kanda, Bogdan Jarakula, Rešid Kurtagić (kasnije advokat) i mnogi drugi. Ovi koje sam pomenuo bili su u literarnom društvu veoma aktivni članovi. I predavanja o književnicima bila su zaista kvalitetna.

Društvo trezvenosti bilo je takođe veoma aktivno. Osnivač i protektor društva bio je dr Vaso Glušac.⁹ Osnovano je, mislim, 1910. godine. Sastancima društva veoma je često i Glušac prisustvovao. Tada sam zavolio pokret trezvenosti i bio sam aktivan u Društvu trezvenosti i između dva rata. Ne sjećam se ko je bio predsjednik, ali se sjećam nekih članova: Stanko Kliska, Dušan Kandić, Gojko Todić, Muharem Lepošetović i mnogi drugi. Muslimana je u društvu trezvenosti bilo jako mnogo. Nisam siguran, ali su i vjerski razlozi na ovo uticali, s obzirom na stav islama prema alkoholu.

Kada sam se upisao u Veliku realku, tajno đачко društvo „Njegoš” već je prestalo sa radom. Koliko je meni poznato, u njemu su bili: moj brat Ljubo Janković, Svetozar Nedimović, Trivun Radovanović (poginuo u Albaniji u srpskoj vojsci) i mnogi drugi. Djelomično mi je poznat rad tajnog đачkog društva „Sloboda”. O ovom radu daleko više može da kaže moj brat Ljubo Janković. U našoj kući Ljubo je držao pod svojim imenom biblioteku „Slobode”, a da niko nije ni naslućivao da se pod nazivom „Iz Ljube Jankovića” krije biblioteka tajnog đачkog društva srpske omladine. Klub, odnosno društvo, konstituisano je bilo na nacionalnoj osnovi s ciljem očuvanja nacionalne svijesti protiv pokušaja austrougarskih vlasti da je uguše. Društvo je radilo konspirativno, a učenici su tajnu strogo čuvali. Primali su se samo oni u koje se moglo pouzdati.

Kad sam se upisao u peti razred Velike realke, pristupio mi je moj brat Veljko i rekao: „Primljen si u tajno srpsko društvo Sloboda. Bićeš knjižničar!” Za postojanje tog društva nisam znao, ali sam nešto naslućivao. Razumije se, bio sam ponosan što su me primili. Tek tada sam saznao da je biblioteka u našoj kući vlasništvo društva.

U društvo su primani samo učenici viših razreda. Redovno smo se sastajali u Srpskoj osnovnoj školi kod današnjeg kina „Kozara”. Sastanci su održavani u učionici sa desne strane prema kući Milanovića. Kada sam ja bio primljen, predsjednik društva je bio Vladimir Đukić (1911. godine), tada maturant. Poslije njega bio je predsjednik Veljko Mardžarac (1913–1914). Potpredsjednik je bio,

⁹ Глушчеву биографију погледати код: Зоран Пејашиновић, *Васо Глушац: од Сане до Сената*, Бања Лука 2018.

koliko se sjećam, Vaso Gajić, kasnije direktor Učiteljske škole u Banjoj Luci.¹⁰ Upravu su sačinjavali: predsjednik, potpredsjednik, blagajnik i knjižničar. Društvo je imalo u moje vrijeme preko trideset aktivnih članova.

Kada je u Travniku održan sudski proces protiv učenika Velike realke u Banjoj Luci, optuženih za pripadnost tajnom revolucionarnom društvu „Jugoslavija”, u toku pretresa je Muhamed Muftić pominjao tajno društvo Srba. Nije pominjao društvo „Sloboda” pa su članovi sudskog senata, sudskog vijeća, to poistovjetili sa „Jugoslavijom”. Muhamed Muftić bio je prilično uplašen pa je to slučajno rekao pa je sreća bila što niko na taj momenat u izjavi nije obraćao pažnju. Strogo se pazilo da se u toku rasprave nigdje ne pominje „Sloboda”.

Na jednom sastanku 1914. godine govorili smo o nabavci revolvera pod uticajem „Mlade Bosne”. Međutim, nabavka oružja nije bila izvršena. Članovi „Slobode” bili su istovremeno i veoma aktivni članovi Sokola.¹¹ Javno nas nije niko pomagao, ali su nas potajno podržavali jer su za postojanje društva znali ili naslućivali profesori.

Na predavanjima u društvu „Sloboda” nisu bila zastupljena samo književna djela, već i iz raznih drugih oblasti. Tematika je bila raznovrsna. Teme predavanja i razgovora bile su od političkih do zdravstvenih, prosvjetnih i kulturnih. Posebno se često govorilo o Petru Kočiću, Vasi Pelagiću i srpskim književnicima. Čitali smo i obrađivali teme iz „Srpskog književnog glasnika” i đačkog lista „Venac”. Uzgred pominjem da sam u „Vencu” i ja štampao neke svoje pjesme. Literarnoj tematici posvećivali smo dosta pažnje. Iz moje generacije u Velikoj realci i generacije koju sam bolje poznao u Oktobarskoj revoluciji učestvovali su Eugen Birger-Mandrović i Mihajlo Mandić. Mihajlo Mandić se kasnije vratio u domovinu i radio kao arhitekta u Bihaću. Ubile su ga ustaše 1941. godine.

Objasnio bih svoje hapšenje. Po mene su došli fijakerom jedan viši policijski funkcioner sa bijelim širitom oko kape i gradski knez Balvanović. Izvršili su pretres. Pregledali su sve knjige koje su u kući našli. Sve knjige koje su štampane ćirilicom i koje su štampane u Srbiji posebno su izdvojili i zatim prebacili u fijaker. Tako je stradala knjižnica tajnog đačkog društva „Sloboda”. Poslije završetka Prvog svjetskog rata sve te knjige negdje su bile sklonjene,

¹⁰ Васо Гајић (1893–1960), просвјетни радник, рођен у Бањој Луци. Филозофски факултет је завршио у Загребу, а потом је радио као гимназијски професор у Дервенти и Мостару. Током Другог свјетског рата био је директор Учитељске школе у Бањој Луци. Важио је за једног од најактивнијих заговорника задругарства у Босанској Крајини. Од 1952. године обављао је функцију председника Савеза занатских задруга БиХ; *Енциклопедија Републике Српске* 2, Бања Лука 2018, 410.

¹¹ Мирјана Продановић, *Соколски покрет у Бањој Луци од 1878. до априла 1941.* (необјављени магистарски рад), Бања Лука 2014.

odnosno više se nisu mogle pronaći. Мене су уhapsили и са собом повели. Моје hapшење било је за мајку strahovit ударac. Srozala se на земљу јер су јој ноге otkazale послушност. Sjedeћи на земљи rekla им је у лице: „Aj, јадна, шта сам dočekala, да ми моји dušmani sude”.

To је spontano rekla, али policajac и knez Balvanović на те riječi nisu reagirali иако су их добро shvatili, као и њихов politički smisao. Ni tada ни kasnije protiv моје мајке нису ништа preduzimali. Odvezli су ме у затвор Kotarskog suda, који су иначе zvali „seoski zatvor” јер су у њему били затворени pretežno ljudi из села. U ćeliji су већ били неки од članova đачких удружења „Sloboda” и „Jugoslavija”, а kasnije су доводили pojedinačno и ostale. U ćeliji smo се тако našli: Ahmet Kulenović, Dušan Bijelić, Stanko Kliska, Gojko Dodig, Gojko Todić, Joso Stefanović, ја и još неки. Rešida Kurtagića и Bogdana Jarakulu затворили су у Crnu kuću.¹² Kao organizatore њих су од нас izdvojili. Nakon kraće utučenosti zbog hapшења, u ćeliji smo се ubrzo snašli. Znali smo zbog чега смо uhapšeni. Privikli smo се и u ćeliji počeli zabavljati. Pjevali smo pjesme и zbijali šale. U zatvoru smo zadržani oko dva mjeseca. Poslije smo pušteni у kućni pritvor. Naime, било нам је забранјено да изlazимо из кућа до rasprave у Okružnom sudu.

Pojedinačno smo išli на saslušanje. Istražni sudija био је неки Kocmut. Sjećam га се као veoma zajedljivog и drskog čovjeka. Stalno је са podsmjehom и ironičно govorio о Srbiji и kralju Petru I Karađorđeviću. Običно је често isticao: „Šta, zar čekate да će вас srpska vojska spasiti?” Međutim, до saslušanja nije došlo brzo poslije našeg hapшења. Tek poslije nekoliko dana počeli су нас prozivati. Valјda су očekivali да će нас zatvor omekšati.

U iskazima svi smo били јединствени. Bili smo zadovolјni што се uopšte не pominje tajno đачко društvo „Sloboda”, јер би stav prema нама био daleko oštriji. Svi smo priznali да смо članovi „Jugoslavije” и да osnivanjem и članstvom nismo mislili ništa loše. Isticali smo да смо htјeli да kroz „Jugoslaviju” razvijamo povezivanje Srba, Hrvata и Muslimana и да nacionalni sastav то povezivanje izražava. Isticali smo да се nacionalно slažemo и да треба да се povezujemo јер zajedно živimo.

Istražitelj је у istrazi stalno insistirao да priznamo да је „Jugoslavija” političки djelovala и да је osnovni cilj био povezivanje са Srbijom у jednu državu. Mi smo се branili ističući да нам је osnovni cilj био kolegijalно povezivanje, а да је društvo „Jugoslavija” било čisto kulturnog karaktera. Dogovarali smo се да у istrazi ističemo naša nastojanja и naše želje да likvidiramo međusobnu nacionalnu и vјersku mržnju, koju су нам други са strane ubacivali.

¹² Злогласни аустроугарски окружни затвор у центру Бање Луке.

Istraga je obuhvatala i insistiranje da govorimo kakav je politički uticaj na nas vršio nastavni kadar Velike realke. Sticao se utisak da su neke profesore željeli da diskreditiraju. Međutim, od nas nisu ništa nepovoljno mogli čuti o našim profesorima. Osim toga, govorili smo istražitelju da profesori uopšte nisu bilo šta nepovoljno govorili o Austrougarskoj i njenim interesima. Znali smo šta se htjelo i mi smo branili profesore, iako smo dobro znali da je većina antiaustrijski orijentisana, što su čak i otvoreno iskazivali, a da i ne govorim da je taj njihov stav provejavao kroz predavanja. Među njima naročito su politički bili aktivni profesori Velike realke: Pero Popović, Ilija Mihić, Todor Samardžić, Stjepan Pavičić, Franjo Violać, dr Kosta Krsmanović i drugi. Ovaj posljednji bio je predsjednik društva „Prosvjeta” u Sarajevu prije nego što je došao u Banju Luku.¹³ Sjećam se njegovog velikog zlatnog prstena cara Franje Josipa (koji je dobio sa zvanjem viteza ili kao odličan učenik kroz sve vrijeme svog školovanja). Kosta je bio direktor škole i svi smo ga veoma poštovali.¹⁴

Glavna rasprava održana je u Okružnom sudu. Svi optuženi bili su prisutni. Doveden je i Lazo Đukić u robijaškom odijelu i sa lancima na rukama.¹⁵ Branili su nas advokati dr Dušan Ivanišević, Dervald i, mislim, Soukal. Najbolju odbranu dao je dr Ivanišević. Prije glavnog pretresa on nam je rekao da ništa ne priznajemo što bi nas moglo teretiti. Naglasio je da uopšte ne pominjemo politiku. Sjećam se kako je Dervald u odbrani rekao: „Ovu djecu treba kazniti! Ali ne ovdje, već u školi i to zbog toga što su držali sastanke bez odobrenja škole!” Proces u Banjoj Luci bio je završen osudom Bogdana Jarakule i Rešida Kurtagića na po godinu dana zatvora. Mi ostali bili smo oslobođeni.¹⁶

Budući da Zemaljska vlada nije bila zadovoljna presudom, u ljeto 1915. godine bila je zakazana nova rasprava. Prebacivanje suđenja u Travnik imalo je cilj da nas odvoje od banjalučke sredine i da se izuzmu i raniji advokati i Okružni sud u Banjoj Luci. Izgleda da je sud u Travniku, u dosta klerikalnoj sredini, dobio čak i sugestije da moramo biti osuđeni.

Na raspravu u Travnik pošli smo iz Banje Luke zaprežnim kolima koja nam je stavio na raspolaganje trgovac Savo Milanović. Krenuli smo izjutra. U Jajcu smo sjeli u voz za Travnik. Išli smo sami bez pratnje. Na suđenje su pošli svi

¹³ Друштво „Просвјета” основано је 1902. године у Сарајеву.

¹⁴ М. Јанковић, *Слобода и Југославија*, 28–32.

¹⁵ Лазар Ђукић (1896–1917), рођен у близини Кључа. Похађао је Учитељску школу у Сарајеву. Рано се укључио у омладински револуционарни покрет у Босни и Херцеговини. Од власти је означен као одличан говорник и спретан организатор омладинских хелија на терену. Ухапшен је 1914. године. Најприје је тамновао у Сарајеву и Зеници, а потом је пребачен у Терезин, у којем је 1917. године преминуо у душевној болници. Није познато мјесто гдје је сахрањен.

¹⁶ Б. Милошевић, *Тајна ђачка друштва у бањолучкој Реалци 1905–1918*, 99–113.

izuzev onih koji su u međuvremenu bili mobilisani u austrougarsku vojsku. Na primjer, Eugen Birger-Mandrović tada je već bio u vojsci, a tako i neki drugi.

U Travniku su nas branili drugi advokati, oni koje je Okružni sud u Travniku odredio. Ovi advokati prije suđenja sa nama nisu posebno razgovarali. Za našu odbranu koristili su sudski materijal sa suđenja u Banjoj Luci.

Izvanredno nas je branio advokat dr Čaldarević, najbolje što je mogao. Ipak smo bili osuđeni na vremenske kazne. Jedna ovakva kazna austrijskim vlastima bila je potrebna iz političkih razloga da bi mogle opravdati svoje reakcionarne metode i političku praksu.

Međutim, dobar dio nije odležao vremensku kaznu jer su mnogi bili poslani u vojsku. Baš ovo dokazuje da je ova naša osuda bila političke prirode. Sama insistiranja na našem kažnjavanju ukazuju da su tražili bilo kakav povod da politički intervenišu.

Mene su mobilisali i po ratnom rasporedu poslali u Lebring, mjesto u Štajerskoj, gdje je bila smještena Druga bosanska regimenta. Određen sam u IX kompaniju (četu). U istoj jedinici bili su Dušan Kandić, Sojko Dođig, Đuro Mataruga (iz Dubice, koji je ubrzo poginuo na frontu) i drugi. Inače, u Lebringu bilo je dosta Banjalučana. Bilo je i dosta učenika Velike realke u Banjoj Luci iz moje i starijih generacija. Ja i mnogi drugi, nastojao sam na sve načine da ne idem na front. U tome sam i uspijevao. Iz razgovora sa kolegama uočio sam da je antiaustrijsko raspoloženje bilo dosta naglašeno. Vojnički krah Austrougarske zatekao me je u Banjoj Luci na odsustvu.

U Banjoj Luci obrazovano je Narodno vijeće. U njemu su bili proto Kecmanović,¹⁷ Hasanbeg Džinić, Stevo Moljević¹⁸ i još neki. Međutim, glavnu riječ imao je advokat Stevo Moljević. Radi obrazovanja reda formirana je Narodna garda. Međutim, nikakvih nereda nije bilo.

¹⁷ Прота Душан Кеџмановић (1876–1942), српски свештеник, веома активан у политичком животу Босанске Крајине. Био је посланик у Сабору Босне и Херцеговине у групи окупљеној око листа *Народ*. Током Првог свјетског рата био је интерниран у логорима Арад, Нежидер и Шопронек. Био је члан Народног вијећа у Бањој Луци које је новембра 1918. године прогласило сједињење са Србијом. По ослобођењу се приклонио Демократској странци; Триша Кујача, *Прото Душан Кеџмановић*, Београд 2000.

¹⁸ Стеван Мољевић (1888–1959), адвокат и публициста, рођен у Рудом у којем је завршио основну школу, док је Гимназију и Правни факултет похађао у Загребу. Знатан дио живота провео је у Бањој Луци у којој је био веома активан у политичком и културном животу српске заједнице. Сарађивао је с многим угледним листовима, основао је или учествовао у раду више националних друштава. Био је један од првака соколског покрета у Бањој Луци. Мољевић је био аутор неколицине важних текстова, међу којима се истичу „Улога и значај Врбаске бановине” и „Хомогена Србија”. Послије Другог свјетског рата осуђен је на 20 година робије. Преминуо је у Сремској Митровици; Стеван Мољевић, *Изабрани текстови*, прир. Бојан Стојнић и Гојко Маловић, Бањалука 2020.

Budući da je bilo prisutno uvjerenje da će možda biti otpora novoj vlasti u selima nastanjenim Hrvatima, jer su neki pretpostavljali da će zbog katoličke Austrougarske vjerski zatucani katolici ostati skloni starom režimu, često su slane patrole u neka sela. Tako smo Kandić i ja bili određeni da idemo u katoličko selo Motike, gdje je vjerski uticaj bio naročito jak. Otišli smo u selo i govorili mještanima da sačuvaju mir.

Nismo bili uniformisani. Nosili smo civilna odijela. Bili smo naoružani revolverima. Iz Narodnog vijeća dobili smo kokarde, koje smo stavili na kape, odnosno šubare.

Prvu vijest o dolasku srpske vojske donijeli su neki mornari koji su doputovali iz Zagreba. U grupi su naoružani došli na stanicu i pripucavanjem iz oružja izražavali veselje što su se vratili kućama.

Budući da sam zbog suđenja i kasnije mobilizacije prekinuo školovanje u Velikoj realci, nastavio sam školovanje da bih se mogao upisati na fakultet. Maturu sam položio u proljeće 1919. godine, a na studij sam otišao u jesen. Želio sam da u Parizu studiram istoriju umjetnosti, a dobio sam stipendiju za agronomiju u Beču. Bilo je to veliko razočaranje. Od Banjalučana u Beč su tada otišli Dušan Kandić i Tomo Župančić. Nekoliko mjeseci kasnije iz Praga je u Beč došao Dragomir Đurđević. Hranili smo se u jugoslovenskoj akademskoj menzi. U njoj su se hranili studenti iz cijele države SHS. Postojala je i organizacija studenata iz naše zemlje. S nama se u menzi hranio i Mladen Stojanović, koji je tada studirao u Beču. Znam da je u Beču bilo dosta Slovenaca.

Preko ferija 1920. godine vodio sam u Banjoj Luci Skautsku organizaciju. Rad u skautima sve se više razvijao. Nosioci ovog rada osim mene bili su i Dušan Kandić, Predrag Ilić, Jaroslav Mali, Mara Kecmanović, Danica Jovanović i Ljubica Malić. Sjedište je isprva bilo u jednoj učionici zgrade Gimnazije, gdje smo se okupljali na sastanke po odobrenju uprave škole, a 1922. godine dobili smo na korištenje zgradu (gdje je danas kino „Kozara”) u kojoj smo imali veliku salu sa binom i dvije sobe. Dobivanje ovakvog velikog prostora za rad bilo je rezultat naše aktivnosti koja se brzo razgranala. Na moju inicijativu, a uz podršku pomenutih drugova i njihovu punu aktivnost, organizaciju skauta brzo smo omasovili.

Kada sam 1922. godine na fakultetu apsolvirao, tražio sam neko namještenje. Dobio sam mjesto nastavnika matematike u Drugoj gimnaziji u Sarajevu. Rad sa skautima u Banjoj Luci nastavili su Kandić i ostali. Pravila i uputstva o radu dobili smo od Saveza iz Beograda i predsjednika dr Miloša Đ. Popovića.

Inače je dr Miloš Đ. Popović bio nosilac Skautskog pokreta u Srbiji prije svjetskog rata, a tu je aktivnost nastavio i kasnije. Bio je stomatolog i stanovao

je u Krunskoj ulici u blizini kraljevskog dvora. S njim sam se kroz skautsku organizaciju i upoznao. Miloš mi je pričao da kod njega na popravak zuba dolazi i princ Đorđe. Uzgred napominjem da mi je prije par godina Gojko Banović rekao da je bila želja princa Đorđa da bude sahranjen u manastiru Gomjenici,¹⁹ gdje je nekada njegov otac Petar Mrkonjić predvodio ustanike u Bos. Krajini.²⁰

U Sarajevu nastavljam rad u Skautskoj organizaciji. Bio sam pomoćnik starješine, profesora Milutina Janjuševića (rodom iz Gacka, ubijenog od ustaša 1941. godine, a oženjenog kćerkom Šćepana Grđića). Janjušević je inače bio veoma energičan čovjek. Kad mu je katolički kateheta u Drugoj gimnaziji pravio smetnje da đaci katolici nedjeljom idu na skautske izlete zbog zahtjeva da prisustvuju crkvenoj misi, Janjušević mu je revolverom pripretio. Kateheta se strahovito uplašio i više nije pravio nikakve smetnje. U toku ferija školske 1922/23. godine, u ljeto 1923, organizirali smo skautsko logorovanje u Meljinama, ispod manastira Savine, u neposrednoj blizini Herceg Novog. U ovoj grupi skauta bio je i Todor Vujasinović i dosta njegovih kolega iz Pravoslavne bogoslovije u Reljevu.

S nama su išle i planinke, koje je vodila učiteljica Gaković. Milutin Janjušević bio je inicijator da idemo u Đenoviće, gdje smo prvi put u životu sjeli u avion. Jedan ruski emigrant koji je pilotirao hidroavionom/provozaio nas je iznad Bokokotorskog zaliva.

Sa skautima išli smo na Lovćen. Do Kotora putovali smo brodom, a dalje smo išli pješke. Prenočili smo oko vatre na Ivanovim koritima. Ustali smo u svitanje i popeli se na vrh Štirovnik da bismo posmatrali izlazak sunca. Za sve nas bio je to veličanstven prizor. Iza toga išli smo i na Jezerski vrh. Za vrijeme tog izleta na Lovćen imali smo prilike da vidimo kako seljaci iz jama vade led i toware na magarce da bi predajom leda u Kotoru i Cetinju obezbjeđivali sredstva za život.

U Sarajevu uključio sam se u rad trezvenjačkog društva. Njegov je predsjednik bio Miloš Đuran. Prethodno sam bio aktivan u trezvenjačkom pokretu u Banjoj Luci.

Trezvenjačko društvo „Pobratimstvo” u Banjoj Luci osnovano je odmah po završetku Prvog svjetskog rata, mislim 1919. godine. Trezvenjački pokret propagirali su veoma aktivno i članovi Sokola. Mnogi članovi Sokola bili su istovremeno i članovi trezvenjačkog društva.²¹ Inicijator za osnivanje

¹⁹ Манастир Гомионица, смјештен недалеко од Бање Луке.

²⁰ Милан Карановић, *Четовање Војводе Петра Мркоњића – Краља Петра – по Босанској Крајини 1875–76*, Сарајево 1921.

²¹ Ђорђе Микић, *Бања Лука. Култура грађанског друштва*, Бањалука 2004, 267–274.

trezvenjačkog društva bio je proto Kecmanović. Osim njega, u upravi bili smo Nikola Ilić i ja, a i još neki čijih se imena ne mogu sjetiti. Sastanke smo održavali u prostorijama Srpskog doma, koji se nalazio u dvorištu hotela „Balkan”.²² Tu je bila i tzv. sokolana, a do glavne ulice prema željezničkoj stanici bila je Srpska škola, nekadašnja Bogoslovija Vase Pelagića.²³ Škola je bila u prizemlju, a gore su bile prostorije namjenjene za stanovanje. U toj zgradi Srpske škole stanovala je učiteljica Sofija Kovačević sa svojim mužem Vidom, sveštenikom. U prizemlju bila je smještena Srpska čitaonica, u koju su mogli ulaziti i đaci.

Srpska čitaonica osnovana je 1868. godine, a osnovao ju je Vaso Pelagić.²⁴ Srpska čitaonica bila je najstarije kulturno prosvjetno srpsko društvo u Bosni i Hercegovini. Čitaonica je kasnije široko razvila svoj kulturno-prosvjetni rad zahvaljujući aktivnosti i optimalnom zalaganju prote Dušana Kecmanovića. Na njegovu inicijativu došlo je do izgradnje nove zgrade Srpskog doma 1939. godine (zgrada u današnjoj Ulici Vese Masleše i prilazu na Ulicu Maršala Tita, u čijem se prizemlju nalazi prodavnica obuće „Borovo”).

Neke sam podatke o toj izgradnji pribilježio. Izgradnja je koštala 1.700.000 dinara. Firma „Bata” dala je za izgradnju 500.000 dinara sa klauzulom ugovora o korištenju prostora u prizemlju za prodavnicu i jednog stana na spratu do 1949. godine. Srpska čitaonica podigla je kredit kod Hipotekarne banke i bila u zaduženju sa 450.000 dinara.

U cijeloj zgradi samo je jedan stan plaćao kiriju. Preostali prostor koristila je Srpska čitaonica. Počasni članovi bili su proto Kecmanović i Stevan Čelik. Fond knjiga bio je veoma raznolik, a brojčano je iznosio nešto preko 18.000 ne računajući brojne časopise i novine na koje je čitaonica bila pretplaćena. U nabavci knjiga za narodnu biblioteku participirala je i Srpska čitaonica. Članovi čitaonice bili su svih nacionalnosti. Politiku nabavke knjiga vodio je proto

²² Хотел и гостионица саграђени током аустроугарске управе, некада центар друштвеног живота града. Масивна угловница репрезентативног изгледа. У приземљу се налазила гостионица, док су на спрату биле собе са просторијама за састанке. Објекат је срушен између два свјетска рата, а на његовом мјесту подигнута је зграда у којој је данас смјештена градска управа; *Урбанистички развој Бање Луке*, текст прир. Љиљана Шево), Бања Лука 1996, 104–105.

²³ Пелагићева Богословија основана је 1866, а престала је с радом 1875. године. Пелагић је школом управљао до 1869. године; Миодраг Вулин, „Прва српско-православна богословија у Босни (1866–1875)”, *Наша школа* 5–6 (1991) 366–386; Боривоје Милошевић, *Пелагићева Богословија: прилог историји српског школства*, Бања Лука 2024; исти, „Протјеривање Васе Пелагића из Босне и Херцеговине 1869. године”, *Српски историјски часопис* 2 (2019) 55–82.

²⁴ Опширније о читаоници код: Ђорђе Микић, *Српска читаоница у Бањој Луци 1868–1941: слова, сводови и читаоничари*, Бања Лука 1999.

Kecmanović i posebno se staraо o nabavci naročito vrijednih knjiga, od kojih su mnoge bile napredne.

Razvijali smo trezvenjački pokret. Nastojali smo da u pokret trezvenjaka uključimo i zemljoradnike. Sjećam se naših odlazaka u Slatinu i Piskavicu, gdje smo održavali sokolske vježbe i propagirali trezvenjaštvo. Na razvijanju trezvenjaštva u selu Piskavica naročito je bio agilan učitelj Marko Perišić, oženjen djevojkom iz porodice Zagorac u selu Kola. On je pozivao seljake da prisustvuju sokolskim vježbama i predavanjima društva trezvenosti. Odziv je bio masovan. Trezvenjaštvo se razvijalo i u selu Kola. Bilo je to pred moj odlazak u Sarajevo.

Tražio sam da me iz Sarajeva premjeste u Banju Luku, gdje mi se nalazila porodica. U oktobru 1923. godine dobio sam premještaj u Realnu gimnaziju. Već je počela školska godina. Direktor je bio Đuro Damaška. Za njega su obično đaci govorili, da se rimuje, „čovjek nabaška”. Predavaо sam najviše matematiku. U šestom razredu bili su moji učenici Veljko i Sveto Đorđević. Obojica su dobro logaritmicali. Sjećam se da je Veljko Đorđević bio dobar matematičar.

Po dolasku u Banju Luku ponovo sam se aktivno uključio u rad skautske i trezvenjačke organizacije, a i u Udruženje jugoslovenskih agronoma. Ponovo sam preuzeо vodstvo Skautske organizacije. Dušan Kandić jedva je čekao da dođem u Banju Luku i preuzmem skaute. U upravi su ostali isti oni koje sam već ranije pomenuо. Godine 1924. organizirali smo jednu veliku skautsku ekskurziju u pravcu: Banja Luka – Prijedor – Bos. Novi – Bos. Krupa – Bihać – Plitvice – Ogulin – Karlovac. Putovali smo vozom do Bihaća, a odatle pješke preko Plitvica do Vrhovine i dalje opet vozom za Ogulin i Karlovac.

U svim nabrojanim mjestima održali smo priredbe. Od ubranih prihoda plaćali smo troškove putovanja. Bilo nas je nešto preko 30. Dušan Kandić i ja bili smo stariji, a ostali su bili đaci. Većinom su bili učenici Gimnazije u Banjoj Luci. Nabrojaću neka imena đaka koji su kao skauti bili na ovoj lijepoj i značajnoj ekskurziji: Veljko i Sveto Đorđević, Vilko i Mate Vinterhalter, Jaroslav i Rudi Mali, Manojlo Bojkovski i drugi.

U Bos. Krupi podigli smo logor ispod stare gradine. Napravili smo logorsku vatru i sjedeći oko vatre pjevali i svirali. Mještani su masovno dolazili da nas vide i slušaju. Sjećam se kako je neko od građana u Bos. Krupi upitao Vilka Vinterhaltera²⁵ kako se zove, a kada je dobio odgovor, da se začudio zbog njemačkog prezimena. Mislio je valjda da se radi o Njemcu. I priredba je uspjela.

²⁵ Вилко Винтерхалтер (1909–1970), публициста и политички радник. Рођен је у Бањој Луци, гдје је завршио Гимназију. У Загребу је студирао право. У међуратном периоду је постао члан КПЈ. Током Другог свјетског рата организовао је партизанске листове и штампарије на простору Босанске Крајине. Обављао је функције главног уредника

Priredba u Bos. Novom ostala mi je u sjećanju zbog izuzetno lijepog prijema od građana. Oduševljen programom, trgovac Dušan Drljača ustao je sa stolice, došao do bine i stavio na binu svoj prilog od 1.000 dinara skautima. U to vrijeme bio je to veliki novac, veći od početne učiteljske plate. Taj novčani prilog dobro nam je došao za podmirivanje naših izdataka o kojima smo zajednički vodili brigu. Za ove priredbe pripremili smo jedan dramski prikaz iz skautskog života, više recitacija i pjesama. Pripremili smo i neki dramski prikaz Sterije Popovića, ali se ne sjećam u kojim smo ga mjestima dali. Čak smo na nekoj od priredbi i magarca izvodili na binu. Uglavnom, prethodno smo se dogovarali o tačkama sa kojima ćemo na pojedinim priredbama nastupati. Nastojali smo da tačke budu prilagođene mjestu gdje se priredba davala.

Na ovoj ekskurziji u Ogulinu sam upoznao učenika Pavla Sokolića, sada ljekara i šefa Odjeljenja patofiziologije Bolnice na Rebru u Zagrebu. I on je bio skaut u Ogulinu, a s njim sam se i kasnije na logorovanjima susretao. Posebno me je zadužio, a na tome sam mu veoma zahvalan, liječenjem moje supruge Anđelije, koja je zahvaljujući najviše njegovom zalaganju produžila život sedam godina.

Kao skauti izdavali smo u Banjoj Luci naš list „Krin”, a naziv je dobio po simbolu skautizma.²⁶ Inicijativu za pokretanje dali su Predrag Ilić i Jaroslav Mali, učenici Realne gimnazije. Klišee je pravio Jaroslav Mali. Urednik i nakladnik bio je Predrag Ilić. Ovaj skautski mjesečnik štampali smo u 1.500 primjeraka. Dopise smo primali na adresu Štrosmajerova br. 6. Jaroslav Mali, Predrag Ilić i ja dogovarali smo se o onome šta treba pisati i objavljivati. Međutim, njih dvojica bili su nosioci cjelokupnog rada. Izašlo je samo 5 brojeva. Nedostatak sredstava uslovio je prestanak izlaženja ovog našeg glasila. O problemu manjka finansijskih sredstava pisao je Predrag Ilić u posljednjem broju, u svom napisu „Jedno neriješeno pitanje”. Najčešće smo se sastajali u prostorijama skauta (današnje kino „Kozara”). I Predrag i Jaroslav bili su divni i veoma aktivni mladići. Jaroslav Mali napisao je kasnije knjižicu „Mlado vuče”. Naime, vučićima su se zvali skauti iz osnovne škole, a djevojčice „pčelice”.

Uključio sam se i u rad Kola trezvene mladeži. Ono je imalo svoje sekcije po svim školama. Godine 1924. osnovali smo Središte kola trezvene mladeži. Mene su izabrali za predsjednika. U upravi, odnosno u Središtu kola bili su osim mene: Desanka Vukić (nastavnik u Realnoj gimnaziji), Anđelija Božić

Гласа и Ослобођења. У послјератном периоду, осим у новинарству, истицао се у политичком животу земље; Енциклопедија Републике Српске 2, Бања Лука 2018, 137.

²⁶ Први број *Крина* изашао је из штампе јануара 1924. године с циљем ширења скаутских идеја. Часопис се угасио половином исте године. Укупно је објављено пет бројева; Бојан Стојнић, *Штампа у Босанској Крајини 1906–1941*, Бањалука 2016, 61.

(nastavnik ženske stručne škole, kasnije moja supruga) i još dvojica mladića (mislim da je jedan od njih bio Zlatko Puvačić).²⁷ Sastanke smo održavali po školama sa članovima pojedinih kola. Svako je kolo radilo samostalno, a Središte je objedinjavalo i koordiniralo rad. Sastanke središta održavali smo prema potrebi.

Pojedina kola u školama organizirala su predavanja, a i priredbe. Lično sam išao u škole i držao predavanja o trezvenosti i članovima kola i ostalim đacima. Na ovaj način ostvarivali smo naše obrazovno, vaspitno i kulturno djelovanje na omladinu i mogu reći da je ovakav rad imao efekata.

Od dolaska iz Sarajeva bio sam uključen i u rad trezvenjačkog društva „Pobratimstvo”. Ne sjećam se da li je predsjednik tada bio proto Kecmanović ili Nikola Ilić, otac Bore Ilića, po zanimanju učitelj. Nikola Ilić bio je kasnije višegodišnji predsjednik Činovničke nabavljачke zadruge. U rukovodstvu „Pobratimstva” bili su tada: Dušan Radovanović (otac Drage Radovanovića, po zanimanju učitelj) i još neki čijih se imena ne sjećam. Predavanja smo obično držali u prostorijama bivšeg Radničkog kina iznad današnje pijace. Kasnije smo držali predavanja u kinu Milanovića, smještenom u njegovoj kući u blizini Hipotekarne banke. Jaroslav Mali, po nacionalnosti Čeh, bio je veoma aktivan mladić. Njega su za vrijeme Drugog svjetskog rata ubile ustaše u Rijeci.

Povodom petogodišnjice ujedinjenja u jednu državu, 1. januara 1923. godine, angažovali su me da održim prigodno predavanje.²⁸ Moja predavačka aktivnost inicirala je političare da me zamole da jedno takvo rodoljubivo predavanje održim. Pristao sam. Predavanje je i održano u velikoj sali željezničke stanice, koja se nalazila u južnom dijelu zgrade. Mislim da je taj veliki prostor kasnije pregrađen u dvije ili više prostorija.

Na predavanje su došli predstavnici vojske sa dva generala, građanski političari Radikalne i Demokratske stranke, intelektualna elita grada, sa ljekarima, profesorima, inženjerima itd., da i ne pominjem upravne funkcionere. Sala je bila ispunjena do posljednjeg mjesta. Mislim da su ovo predavanje organizirali demokrati.

Kada sam u svom predavanju osudio rđavo političko rovarenje na međustranačkoj osnovi i cjelokupnu političku klimu u gradu, osjetilo se komešanje naročito među radikalima, u tome nisu zaostajali prvaci političkih stranaka i predstavnici državnih organa. Neki su počeli uzvikivati i protestirati, a naročito su se u tome isticali predstavnici radikala sa dr Đorđem Bukincom

²⁷ Златко Пувачић (1901–1982), правник и књижевник, хроничар старе Бање Луке. Право је дипломирао у Загребу. Радни вијек провео је као судија и јавни тужилац.

²⁸ Опширније о овом предавању код: Б. Милошевић, *Тајна ђачка друштва у бањолучкој Реалци 1905–1918*, 155–160.

na čelu.²⁹ Na to se nisam obazirao, već sam sa svojim izlaganjem nastavio. Ove riječi ostale su zabilježene, jer sam svoje predavanje u vlastitoj režiji štampao kao posebnu brošuru iste godine u štampariji Dušana Ugrenovića. Zbog ličnog kaprica i baš zbog tog i takvog revolta i protesta režimskih političara donio sam i odluku da svoje predavanje štampam na vlastiti trošak. Štampao sam ga u 1.500 primjeraka, a rasturio sam ih preko Skautske organizacije da bih širu javnost upoznao sa svojim stavovima i svojim gledanjima jednog političkog stanja u zemlji koje nije bilo zdravo.

Notirao bih neke dijelove svojih izlaganja da bih naglasio gdje su naročito nastala reagiranja. „Naš nacionalni vidokrug se muti i zamagljuje ludom vrevom čaršinlijsko-političkih strasti i ludim, detinjastim prkosom, kome nema ravna. Lepi vidici one idealistički raspoložene omladine mute se i gube iz vida pred zaprekama i smicalicama njihovih otaca, koji za čaršijskim i političkim tezgama kuju teške reči i dela i time razbijaju temelje nacionalnog jedinstva.”

Već su nastala reagiranja, ali ja nastavljam dalje: „Zlih kovača, da ih bog ubije, koji raskivaju i ono malo temelja što se godinama skivalo! I cvilim rečima našeg pokojnog zemljaka velikog Petra Kočića: 'Nesrećan si, narode moj, bijedna si, Otadžbino moja! Znam ja i osjećam nevolje tvoje i crni čemer, što ti je stegao dušu tvoju. Znam ja to sve i osjećam'.” Ove riječi Petra Kočića koristim da prikažem političku klimu i nastavljam: „Cvilim, jer dobro osjećam da smo u dane našeg nacionalnog ujedinjenja rascepkani i razjedinjeni, da smo u času naše nacionalne slobode zarobljeni i sputani slepim i razuzdanim strančarskim i plemenskim strastima”. „Opijamo se bratoubilačkom mržnjom, u mamurluku rušimo oko sebe, lutamo po mraku, rasipamo snagu na tričarije, jurimo nizbrdice, stranputice k nečem strašnom i nevidovnom, gde se utapa svaka pomisao o kakvom preporodu.”

Uočio sam reagovanja prisutnih političara, ali se nisam ni dalje obazirao jer je ovo bila prilika da kažem sve ono što me je lično potresalo, da otvoreno kažem svim građanskim političarima kakva je njihova politika i čemu ona vodi. Kroz ove riječi izražavao sam svoj lični protest protiv svega onoga što je nastalo poslije donošenja Obznane.

Zatim sam govorio o mržnji koja se i dalje na međunacionalnoj osnovi podgrijava. Posebno sam istakao da nacionalna jedinstvenost ne briše ni ime

²⁹ Ђорђе Букинац (1880–1953), лекар, оснивач Љекарске коморе Врбаске бановине. Медицину је студирао у Бечу и Берлину. Први свјетски рат провео је као лекар у аустроугарској војсци. Усташе су га 1941. године депортовале у логор Јасеновац, из којег га је спасила супруга, поријеклом Њемица. По ослобођењу се вратио у Бању Луку, гдје је радио као лекар; Бојан Стојнић, „Оснивање Љекарске коморе Врбаске бановине”, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске* 4 (2012) 191–196.

Srbin, Hrvat, Slovenac, zatim da „široke narodne mase nisu protiv nacionalnog jedinstva” itd.

Poslije mog predavanja bila je uočljiva neka vrsta opstrukcije u odnosu na mene. Čuo sam i za komentare koji u postojećoj klimi nisu bili baš povoljni. Šta sam mogao? Rekao sam samo ono što je bilo svima vidljivo. Slušaoci malograđanske čaršije na čelu sa radikalima osjećali su se pogođenim. Kao što se oni nisu na mene obazirali, isto tako nisam ni ja na njih. Nastavio sam dalje svoj rad kao prosvjetni radnik na odgajanju mladih i na njihovom povezivanju, u radu sa mladima u trezvenjačkom pokretu, organizaciji skauta i školi, nastojao sam da razvijam i produbljujam u praksi bratstvo i jedinstvo. Zbog ovog i ovakvog rada moj premještaj u Gacko bio je posljedica nastojanja nekih krugova da mene udalje se ja udaljim iz banjalučke sredine.

Dramski prikaz „Volga, Volga” napisao sam 1924. godine. Ovaj prikaz prvi put izveden je u Banjoj Luci od banjalučkog stega skauta na bini u današnjem kinu „Kozara”. Prikaz je bio izveden kada sam ja već bio premješten u Gacko. Iniciralo me je stanje ruskih emigranata koji su napustili svoju domovinu umjesto da su u njoj ostali. Žalio sam one koji su bili zavedeni i napustili Rusiju da bi se potucali po svijetu. Naročito sam žalio djecu ovih emigranata koja su bila najmanje kriva za eventualne grijehе svojih roditelja. Jednog takvog dječaka Sergija prikazao sam u ovom svom dramskom komadu.

Uočio sam nastojanja političara građanskih stranaka u Banjoj Luci da nas kao skaute uključe u svoje političke vode. Tako nam je, na primjer, dr Stevo Moljević nabavio nova skautska odijela kada smo pošli na već pomenutu skautsku ekskurziju za Prijedor, Bihać, Plitvice i Karlovac, a da ni danas ne znam čijim parama. Taj je poklon kasnije pokušao da politički unovči. Pružio sam otpor jer nisam želio da se skautska organizacija u Banjoj Luci uključuje u međustranačke političke i šovinističke vode. Naš sastav je i inače bio nacionalno šarolik, a bili smo zagovornici bratstva i jedinstva, što su nam često banjalučki političari i vlastodršci zamjerali.

Kakav je naš stav bio može se vidjeti iz sadržaja napisa u „Krinu”, sadržaja mojih čestih predavanja po školama, a i sastava Skautske organizacije iz koje su potekli mnogi istaknuti članovi Komunističke partije: braća Vinterhalter, braća Đorđević, braća Ilić, Stojan Makić i mnogi drugi.

Branko Zagorac³⁰ bio je moj školski kolega. Išli smo zajedno u isti razred Velike realke do četvrtog razreda. On je produžio školovanje u Učiteljskoj školi u Sarajevu, a ja sam nastavio gimnaziju. Bili smo prijatelji za vrijeme đачkih dana. Pošto smo pisali pjesme, donosio mi ih je da ih pročitam i stavim

³⁰ Детаљније о Загорцу код: *Бранко Загорац: живот и дјело*, прир. Душан Грозданић, Београд 2018.

svoje primjedbe. Predložio sam mu da piše prozne sastave, jer sam uočio da su mu prozni sastavi literarno daleko jači nego pjesme. Moj je savjet prihvatio. Još kao đak bio je dosta nervozan. Ponovo smo se našli kad je on došao za nastavnika u Banju Luku.

Interesantno bi bilo spomenuti gdje su bili značajni objekti u staroj Banjoj Luci. Lociranje mjesta gdje su bile pojedine ustanove ima svoj značaj.

Privilegirana zemaljska banka bila je najprije smještena u zgradi gdje je kasnije izgrađena tzv. vakufska palata, a kasnije se preselila u zgradu koja je poslije potresa srušena, a na njenom mjestu podignuta nova zgrada Privredne banke. Srpski kreditni zavod bio je u jednoj zgradi kraj same Crkvene, na njenoj samoj obali na glavnoj cesti, na prostoru između lijeve obale Crkvene i puta što vodi na tržnicu.³¹ Na suprotnoj strani Crkvene u tzv. Poljokanovoj trokatnici, kraj ulaza u bivši Bezistan, nalazila se Srpska centralna banka. Hrvatska banka bila je na tzv. Kastelovom čošku na početku današnje Ulice Moše Pijade. Bila je na samom uglu, a zgrada je srušena kada se gradila kuća zvana „Titanik” (koja je po balkonima na fasadi asocirala na brod).

Jedna banka bila je i u zgradi bivšeg hotela „Austrija”.³² Hotel se nalazio u današnjoj Ulici Sime Šolaje, na mjestu gdje je sada trgovačka robna kuća „Zenit”. U produžetku, u dvorišnom dijelu, nalazila se štamparija Jovića. Vlasnik hotela „Austrija” bio je neki Ivković iz Bihaća. Po liniji poznanstva, kada smo se u novembru 1904. godine doselili u Banju Luku, smjestili smo se u ovom hotelu dok nismo našli stan, jer je moj otac poznao Ivkovića. Dok sam još bio dijete sjećam se da se mnogo govorilo da je vlasnik hotela Ivković umro od ujeda neke mušice.

Hotel „Austrija” radio je u toku Prvog svjetskog rata. Hotel „Balkan” bio je veći i renomiraniji hotel. U njemu su gostovale i razne gostujuće glumačke družine. Dobro se sjećam gostovanja Fotija Iličića sa njegovom grupom oko 1912. godine. Tada je gostovao i neki glumac Cvijanović.

Preko puta ulice bio je depadans hotela „Balkan”, iza koga se sadio kukuruz. Depadansa je bila duža prizemna zgrada postavljena duž ceste. Tu je bila i sala sa binom podesnom za organizovanje zabava i pozorišnih nastupa.

Prema bočnoj strani ove depadanse, a na današnjoj Ulici Sime Šolaje nalazila se izdužena prizemna zgrada u kojoj je imao svoju briačku radnju Jovo Naumović. Na toj strani više nikakvih zgrada nije bilo. Na mjestu današnjeg Doma kulture nalazila se jednospratna zgrada ofarbana u žuto. Na spratu ove zgrade stanovao je neki proto, a u prizemlju advokat. Njihovih se imena ne

³¹ Рјечица која се код тврђаве Кастел, у центру града, улијева у Врбас. Већим дијелом свог тока кроз центар Бање Луке протиче каналом испод површине земље.

³² *Урбанистички развој Бање Луке*, 113.

могу сјетити. Гдје је данас Улица М. Вишњића била је само пјеšaчка стаза. Она је служила само за преkraчење пута до данашње Улице Вase Pelagiћа, дијела града који се обично називао Срpsка варош. На цијелом простору до Улице Вase Pelagiћа било је kukурузиште. На мјесту данашњег Нарoдног позоришта била је Malta, иза које је почињала периферија града. Дуж ceste према Bos. Gradišci у правцу према Fabricи дувана биле су изграђене vile, а оне су већ биле периферија града, као и Fabricа дувана.³³ Иза Malte, непосредно иза нје према граду, налазио се мали skвер.

Vласник hotela „Bosna” био је Mercl. Imao је sina Hansa и kћерку. Hans Mercl је био ученик Velike realke у Banjoj Luci и био је познат као bogomoljac и kлерикаlac.³⁴ Чuo сам да га је Katoliчка црква прогласила за блаженог. Kћерка starог Mercla удала се за Paskola, који ће постати насљедник његове имовине. Hotel „Bosna” био је једносpratна зграда, а тек ће касније Paskolo подићи још један sprат.

Vласник hotela „Balkan” био је Nikola Uzunović и његова жена Ruža. Srbi су се обично okupљали у hotelу „Balkan”, а Hrvati и doseljenici различитих nacionalности (Austrijanci, Mađari, Česi, Slovaci, Poljaci itd.) у hotelу „Bosna”. Doseljenici који су sačinjavали austrougarsку administraciju називани су обично „kuferaši”.³⁵ Joш из дјеčјих дана сјећам се bašte hotela „Bosna”, са кестеновима и stolovima за којима се sjedило.

Na skautску екскурзију у Maslovare у априлу 1924. године ишли су и браћа Vinterhalter, браћа Đorđević, браћа Ilić, Nevenka и Dušanka Ilić, браћа Mali и други. Direktor rudnika Maslovare био је заиста предusretљив и омогућио нам је snabdjeвање из rudничког magacина по cijenama као и за rudare. Skaute који су нам дошли у posjetу из Kostajnice 1924. године водио је професор Željko Kovačević, касније познати стручњак из fitopatologije.

У banjalučком trezvenjačком pokretу нарочито су били активни: proto Dušan Kecmanović, Nikola Ilić, učitelj Dušan Radovanović, Desanka Vukić, Anđelija

³³ Ђ. Микић, *Бања Лука*, 79–80, 83, 86.

³⁴ Иван Мерц (1896–1928), рођен је у Бањој Луци у којој је завршио Гимназију. Отац му је био њемачког, а мајка чешког поријекла. Почетком 1915. године уписао је право у Бечу, а сљедеће године је мобилисан у аустроугарску војску. Борио се на италијанском фронту. По завршетку рата школовао се у Бечу и Паризу. Докторирао је на Филозофском факултету у Загребу 1923. године. У Загребу се укључио у рад Католичког покрета, а 1922. године изабран је за председника Хрватског католичког омладинског савеза. До смрти је радио као професор њемачког и француског језика у Надбискупској класичној гимназији у Загребу. Папа Јован Павле II прогласио га је за блаженог 2003. године у Бањој Луци.

³⁵ Подругљив назив за стране досељенике који су се населили у Босну и Херцеговину током аустроугарске окупације.

Božić, proto Mirko Macura, Branko Lazičić (kasnije postao četnik) i drugi. Pomenuti su se naročito isticali u radu.

Dušan Kokanović bio je profesor Velike realke, a kasnije i Gimnazije. Znam da je poslije Prvog svjetskog rata uređivao neki list, ali se ne sjećam koji. U ličnom životu bio je veoma prijazan, ali je na političkom polju bio veoma žestok, jer je veoma oštro napadao političke protivnike. Tako je, na primjer, napadao predsjednika banjalučke opštine Hamdiju Afgana, čije je ime u tekstu pisao malim slovima. Pisao je i pjesme, od kojih je neke i objavljivao. Sjećam se njegove pjesme „Ćorkovača” posvećene istorijskoj prošlosti.

Žena Dušana Kokanovića držala je knjižaru na suprotnom uglu od današnjeg hotela „Palas”, na uglu vakufske zgrade, gdje je danas lokal „Plavi podrum”, ali na nivou ulice. Dušan je često bio u knjižari. Po svom političkom opredjeljenju bio je samostalni demokrat.

U Velikoj realci, a i u javnosti, vladalo je oduševljenje za uspjehe Srbije u balkanskim ratovima. Ti su uspjesi naročito podgrijavali ideje jugoslovenstva, povezanosti jugoslovenskih naroda. Kada sam kao učenik na času pisao slobodnu temu, a odabrao sam temu „Dobrovoljac” pišući o opredjeljenju za aktivnu borbu za oslobođenje zemlje, prišao mi je profesor poslije nekoliko dana i rekao: „Dobro si ono napisao, ali sam morao istrgnuti tekst iz zadaće jer bismo mogli stradati i ti i ja”. Bilo je to 1913. godine. Profesor je bio jugoslovenski orijentisan.³⁶

Đačko trezvenjačko društvo u Velikoj realci osnovao je Vaso Glušac, mislim 1909. ili 1910. godine. Profesor dr Vaso Glušac uživao je veliki autoritet. Govorio je ubjedljivo i otesito.

Još kao student agronomije razgovarao sam 1921. godine sa protom Kecmanovićem. Tema je bila vezana za potrebu osnivanja niže poljoprivredne škole u Banjoj Luci.³⁷ Takva jedna škola bila je u Butmiru kod Sarajeva, ali su potrebe iziskivale da se takva škola osnuje i u Banjoj Luci. Mnogo se govorilo o unapređenju poljoprivrede i o uzdizanju sela i seljaka tako da je osnivanje ovakve škole postalo imperativ, ako se htjelo da se ekstenzivna poljoprivredna proizvodnja i stočarstvo nadomjesti intenzivnim. Proto Kecmanović bio je istog mišljenja. Rekao je da će o tome pisati, a i da će i na drugi način u tom pravcu djelovati. Predložio mi je da ja kao agronom napišem jedan članak u kome ću sa stručne strane izložiti potrebu osnivanja. To sam i uradio. Napisao sam članak koji sam u banjalučkom listu i objavio. Proto Kecmanović zagrijao se za ideju o osnivanju niže poljoprivredne škole. O tome je govorio na nizu

³⁶ Боривоје Милошевић и Сандра Лукић, „Балкански ратови и југословенска револуционарна омладина”, *Синеза* 2 (2022) 33–49.

³⁷ Ђ. Микић, *Бања Лука*, 138–141.

mjesta, a i kao poslanik u Skupštini. Zahvaljujući prije svega njegovom angažovanju, u Banjoj Luci je 1923. godine osnovana Niža poljoprivredna škola. Milivoj Kecmanović, protin sin, bio je u to vrijeme takođe student agronomije, ali u Francuskoj.

Želio sam da budem profesor u novoosnovanoj Nižoj poljoprivrednoj školi. Podnio sam molbu Pokrajinskoj upravi u Sarajevu, ali je neki načelnik Đurić bio protiv toga. Zatim sam pokušao da preko Beograda dobijem namještenje. Inspektor prosvjete Đoko Kovačević uticao je da dobijem zaposlenje. Dobio sam rješenje za profesora matematike u Sarajevu. Želja da dođem u poljoprivrednu školu ni dalje me nije napuštala jer sam završio studij za takvu školu.

Nakon premještaja i rada u Banjoj Luci dobio sam dekret o premještaju u Gacko, koji me je iznenadio, s obzirom da je moj pedagoški i stručni rad najpohvalnije ocjenjivan. Tek kasnije bilo mi je jasno šta je uslovalo premještaj.

Banjalučki radikali bili su na mene strahovito ogorčeni. Njima su smetale moje ocjene njihovog rada, a naročito ocjene političke klime međupartijskih sukoba sa odrazima na društveni život. Svojim političkim vezama uticali su da dobijem premještaj. U Beogradu mi je inspektor Aleksandar Marić otvoreno rekao: „To su vam namjestili vaši radikali u Banjoj Luci, ali ja vam lično obećavam da ću vas vratiti u Banju Luku, i to u Učiteljsku školu, koja treba da pređe iz Dervente”. Ozlojeđen zbog premještaja u Gacko, lično sam išao u Beograd da bih dobio odgovor na pitanje koje me je lično mučilo, zašto sam premješten.

U proljeće 1926. godine dobio sam premještaj u Učiteljsku školu u Banjoj Luci. U Učiteljskoj školi bio je tada direktor Ivica Kovačević, a u njoj sam ostao do jeseni 1928. godine. Tada sam na osnovu konkursa prešao u Nižu poljoprivrednu školu i na taj se način ostvarila moja želja.

Zbog zakulisne igre omrznu li su mi radikali i njihovo politikanstvo. U politička pitanja nisam želio da ulazim i sav sam se posvetio pedagoškom i stručnom radu u školi i društvenom radu sa djecom i odraslima.

Kroz kulturni rad u društvu „Zmijanje”³⁸ upoznao sam se i sa Brankom Čubrilovićem.³⁹ Sjećam se kako smo se jednom šetali po glavnoj ulici Čubrilović, Đurđević i ja. Bilo je to prije nego što je Branko postao ministar. Razgovor

³⁸ Ђ. Микић, *Бања Лука*, 287–308.

³⁹ Бранко Чубриловић (1894–1962), рођен у Босанској Градишци, брат Васе и Вељка Чубриловића. У родном граду завршио српску основну школу, а гимназију у Тузли. Медицину је студирао у Бечу и Грацу. Током Првог свјетског рата суђено му је на Велеиздајничком процесу у Бањој Луци. Послије рата је наставио школовање у Прагу, а потом се запослио у Бањој Луци. Априлски рат га је затекао у Бањој Луци. Био је министар у владама Краљевине Југославије, а послије рата је биран за народног посланика

je skrenuo na neku političku temu. U žučnom razgovoru, ing. Đurđević, koji je naginjao samostalnim demokratima, rekao je tada Čubriloviću: „Ti si jedno laprndalo”. Branko, koji je već navikao na takve ili slične riječi, koje nisu bile rijetke u političkim razgovorima, nije se uvrijedio, niti mu je zbog toga zamjerio.

Kad je Branko Čubrilović postao ministar 1939. godine, pozvao me je da dođem u Beograd za načelnika ministarstva. Iz porodičnih razloga izvjesno vrijeme sam se kolebao, a na kraju sam pristao. U Beograd sam došao u jesen 1939. godine na položaj načelnika za ishranu ljudi i stoke. Na urgiranje Branka došao sam u Beograd, ali me ovaj rad nije privlačio jer je moja preokupacija bila vezana za rad u školi i sa omladinom. Moja je molba za premještanje u jesen 1940. godine bila odobrena. Pošto je penzionisan direktor Srednje poljoprivredne škole u Valjevu, premješten sam u ovu školu i na ovaj položaj. Tako sam ostao u Valjevu od jeseni 1940. godine do završetka Drugog svjetskog rata.

U doba bana Milosavljevića⁴⁰ bio sam sekretar podružnice Društva jugoslovenskih agronoma za Vrbasku banovinu. U tom sam vremenu preduzeo akciju da se naša krajiška jabuka, zvana u narodu „zelenika”, plasira na tržištu. Sjećam se da sam poslao 5 paketa od po 5 kilograma u Ljubljanu, Beograd, Zagreb, Beč i Kloster Nojburg kod Beča. Svi dobivani odgovori od stručnjaka slagali su se da je jabuka zelenika čvrstog ploda, ali da nema neku veću tržišnu vrijednost zbog ukusa koji nije onakav kakav tržište traži. Zelenika je bila dobra jabuka, trajna, podesna za zimsko čuvanje, a po kvalitetu najbolja u februaru nakon izvjesnog perioda odležavanja. Za njeno čuvanje nisu bili potrebni neki specijalni uslovi, a bila je podesna za naše podneblje.

Međutim, danas kvalitet ovih jabuka nije onakav kakav je nekad bio i kakav se mogao postići da se njoj posvetila veća pažnja. Njen se kvalitet umnogome pokvario i na njoj opažamo tamne pjege. No, ipak, tu i tamo nađe se i danas dobar kvalitet ovih jabuka. Stvarno je šteta da se na njenom oplemenjivanju nije radilo, da je zanemarena i da se njen kvalitet pokvario. Podružnica agronoma za Vrbasku banovinu aktivno je radila i dosta redovno održavala sastanke, a i organizirala seminare.

Branko Čubrilović bio je dosta duševan čovjek, ali je u partijskom životu bio sklon da stvari naduvava. Kad je na selu držao govore ili održavao sastanke, pokušavao je da na popularan način objasni određene nerazumljive pojmove. Ovako je, na primjer, objašnjavao šta je federacija: „To ti je kao da sjediš

и члана Президијума Скупштине НР БиХ. Пензионерске дане је провео у Београду, гдје је и преминуо. Детаљније код: Здравко Антонић, *Чубриловићи 1914. и касније*, Београд 1999.

⁴⁰ Зоран Пејашиновић, *Бан Милосављевић: прича о човјеку који је Бањој Луци обистинио име*, Бања Лука 2023.

na stolici koja ima federe. Kad se u njoj sjedi, ugodno federira”. U njegovoj Zemljoradničkoj stranci bili su veoma aktivni Dušan Branković (seljak iz Krneta) i proto Đorđe Vranješević. O političkom radu ne bih mogao ništa posebno da kažem jer mi nije poznat, budući da se nisam želio miješati u politiku jer me onakva kakva je vođena uopšte nije interesirala sa svim popratnim pojavama koje su režimski političari izazivali.

Išao sam na predavanja KAB-a.⁴¹ Bila su aktuelna i dobro posjećena. Predavači su bili dobri poznavaoци tema jer se uprava trudila da baš takve i poziva. Čitav rad KAB-a bio je veoma značajan, a bilo mi je veoma drago da mladi ljudi ovakve uspjehe postižu. O radu KAB-a dosta sam saznao iz razgovora sa Borom Ilićem, iz ličnih iskustava sa predavanja, a i iz akcija u kojima kada sam ja sa mladim kabovcima učestvovao. Veoma veliki broj članova KAB-a bili su moji đaci, a i učesnici akcija i aktivnosti u kojima sam ja sa njima učestvovao.

Poznavao sam Vesu Maslešu, ali za vrijeme njegovih đачkih dana nisam ni pretpostavljao da će biti veoma progresivan. Čak sam njegovom razrednom kolegi Milanu Čeziću rekao jednom prilikom: „Nemoj da se družiš sa gazdićima. Nađi ti drugo društvo”. U Vesi sam tada gledao gazdinskog sina i u njega, kao i u svu gazdinsku djecu, nisam imao povjerenja. Tek sam kasnije spoznao da je moja ocjena bila pogrešna. S njim sam se sretao i razgovarao, ali to su bili uobičajeni svakodnevni razgovori tipični za susrete starih poznanika. Članovi KAB-a Edi Sola, Boro Ilić i Rolih govorili su mi sve najpohvalnije o Vesi i njegovom naprednom gledanju. Pri susretu sa Vesom sam obično razgovarao o društvenim stvarima, o društvenom radu i životu, što ga je posebno interesiralo, a naročito rad raznih društava u koja sam lično bio uključen. Milan Četić bio je iz Prijedora.⁴² Pohađao je Realnu gimnaziju u Banjoj Luci. Kasnije je postao slikar. Koliko mi je poznato, sada živi u Beogradu. Preko Štefka Gutića, s kojim sam se družio dok sam bio učenik Velike realke, upoznao sam se sa njegovom braćom Viktorom i Blažom

⁴¹ Клуб академичара Бања Лука основан је 1934. године и дјеловао је до априла 1940. Иницијатива за његово оснивање потекла је из редова бањолучких студената, махом левичара и комуниста, међу којима се истицао Никола Никица Павлић. Рад КАБ-а одвијао се кроз низ секција: музичку, спортску, шаховску, фото-секцију, радио-аматерску и др. Многи чланови КАБ-а били су уједно чланови КПЈ, па се рад Клуба налазио под сталном присмотром и притиском полиције; АРС, Мемоарска грађа, 209–I/34; Dubravka Škarica, „Djelatnost Kluba akademičara Banje Luke pred II svjetski rat”, *Prilozi* 1 (1965) 109–136.

⁴² Рођен је 1904. године у Приједору, преминуо у Београду 1979. године. Завршио је Академију ликовних умјетности у Кракову 1929. године. Краће вријеме похађао је приватну сликарску школу Андре Лота у Паризу. Аутор је бројних изложби, а све до седамдесетих година био је сценограф у Народном позоришту у Београду.

Gutićem.⁴³ Stanovali su tada preko Vrbasa (1909–1910. godine). Njihova majka bila je iz Travnika, katolički zagrižena klerikalka. Ona je svoju djecu vjerski odgajala, a i politički usmjeravala. Najstariji od braće bio je Štefko, a umro je prija rata.

Sa Viktorom i Blažom nikada nisam posebno razgovarao. Jedino smo se kao poznanici pri susretu pozdravljali, a eventualno upitali za zdravlje. To je bilo sve. Viktora kao pijanicu nisam uvažavao kao čovjeka jer su mi inače bili mrski svi koji se opijaju, a u takve su spadali i Viktor i njegov brat Blaž. Kada sam u toku 1941. godine u Valjevu doznao od protjeranih Srba kakav je položaj u ustaškoj vlasti dobio Viktor, nikako nisam mogao dovesti u vezu takav visok položaj sa mediokritetstvom Viktora Gutića. No, ubrzo mi je postalo jasno da se na takve ličnosti i oslanjaju okupatorske vlasti, a posebno kvislinška uprava.

Banja Luka, 3. februar 1975.

JANKOVIĆ Ing. LJUBOMIR

TAJNA ĐAČKA DRUŠTVA U VELIKOJ REALCI U BANJOJ LUCI I PREUZIMANJE UPRAVE OD AUSTROUGARSKE VLASTI U BIHAĆU 1918. GODINE

Naše tajno đачko udruženje „Njegoš” osnovano je u Velikoj realci 1905. godine. Prvi je predsjednik bio Svetolik Davidović. U upravi udruženja bili su: Matija Popara, Jovan Zubović, Dušan Bosnić (iz Bihaća), Jovo Predojević (iz Bos. Krupe) i brat Vlade Đukića, čijeg se imena ne mogu sjetiti. Bilo nas je oko 15 članova, ali se svih ne mogu sjetiti. Znam da su bili članovi Svetozar Nedimović i Ljuba Knežević.

Udruženje je osnovano na inicijativu Svete Davidovića. Sastajali smo se u stanu Ljube Kneževića, kući Hadži Hamida Husedženovića kod Crne kuće. U kući je stanovao Ljuba sa svojom majkom i neka Jevrejka. Sastajali smo se jednom sedmično. Kada je vrijeme dozvoljavalo, sastajali smo se negdje u prirodi na zabitim mjestima. Najčešće smo išli u tzv. Gajgerov gaj i tamo održavali konspirativne sastanke. Takav konspirativan rad za nas je bio veoma interesantan i na neki način pravili smo se i važni. Ako nije bilo lijepo vrijeme, sastajali smo se kod Ljube ili kod Alekse Đukića, u Zvonarevoj kući (nalazila se na mjestu

⁴³ Детаљније код: *Ustaški stožer za Bosansku Krajinu: studija Milana Vukmanovića i izbor iz građe*, prir. Verica Stošić i Vladan Vukliš, Banja Luka 2017.

gdje sada prolazi ulica ispred samog novog Doma JNA).⁴⁴ Aleksa Đukić je bio djed profesora Ljube Trivića.

Na sastancima smo čitali i prerađivali knjigu francuskog pisca Anrija Bara o Bosni i Hercegovini.⁴⁵ Bojkotovali smo sve što je bilo austrijsko i razgovarali o oslobođenju od austrijske čizme. Politička pitanja bila su stalno na dnevnom redu naših sastanaka, a i u međusobnim razgovorima. U diskusijama je bio najaktivniji Jovo Zubović.

Nastojali smo da uspostavimo veze sa istomišljenicima u Sarajevu. Po tim je pitanjima k nama iz Sarajeva dolazio Jovo Varagić.⁴⁶ On je dao i inicijativu da se promjeni ime udruženja u „Sloboda”, jer su pod tim imenom postojala društva u Sarajevu, Mostaru i Tuzli. Varagić je smatrao da će se tako objединити srpski nacionalni pokret na nivou Bosne i Hercegovine. U tom pravcu odvijala se i aktivnost Jovana Kršića u Sarajevu i velike grupe istomišljenika u čijem je programu bilo nacionalno oslobođenje.

Promjena imena udruženja „Njegos” u „Sloboda” uslijedila je 1906. ili 1907. godine. Na taj je način „Sloboda” nastavila rad udruženja „Njegos”, ali pod drugim imenom. Teme naših sastanaka bile su vezane i za Bosanskohercegovački ustanak⁴⁷ i političke stavove Petra Kočića. Naročito smo često razgovarali o političkim pitanjima koja je pokretao list „Otadžbina”. Naročito živo smo razgovarali o Ruskoj revoluciji, pitanjima koja je ona pokretala, kao i o revoluciji kao sredstvu za ostvarenje nacionalnog oslobođenja. Naročito smo pomno pratili sve što se u političkom životu Srbije odigravalo. Čitav rad bio je u znaku duboke konspirativnosti. Dobro se sjećam nekih sastanaka u Lubinom stanu. Naime, Lubina majka bila je udovica, počela se bavljati sa advokatom ili sudijom Jelenićem. Dok su se oni bavljali, mi smo držali sastanak pod firmom učenja. Koliko se sjećam, prvi predsjednik „Slobode” bio je Matija Popara, a možda i Jovan Zubović. Sve mi se čini da je Matija Popara bio predsjednik, ali je značajnu ulogu imao i Jovan Zubović.

Sastajali smo se i u Srpskoj osnovnoj školi kod današnjeg kina „Kozara”. Obrazovali smo i svoju knjižnicu i ja sam bio bibliotekar od 1906. do 1908. godine. Na jednom od sastanaka konstatovali smo da nam za naš rad treba

⁴⁴ Данас зграда Народне скупштине Републике Српске.

⁴⁵ Ради се о студији: Андре Бар, *Босна и Херцеговина: аустријска управа од 1878. до 1903. године*, Београд 1906.

⁴⁶ Јово Варагић (1888–1916), књижевник, рођен у Сарајеву, гдје је завршио гимназију. Још као средњошколац почео је да пише и учествује у раду Младобосанског покрета. Послије балканских ратова радио је као уредник књижевног подлистка у сарајевској *Српској ријечи*. Ухапшен је послје сарајевског атентата и депортован у логор Арад. Потом је мобилисан и послат на фронт, гдје је и погинуо; *Енциклопедија Републике Српске* 2, Бања Лука 2018, 31.

⁴⁷ Мисли се на српски устанак у Босанском пашалуку 1875–1878.

literatura. Zaključili smo da osnujemo našu knjižnicu. Krijući od oca, stipendiju koju sam dobio od „Prosvjete” ulagao sam u kupovinu knjiga. Pisao sam u Novi Sad knjižari „Braća Popović” i zamolio da mi iz kataloga svoje izdavačke djelatnosti pošalju knjige koje sam naznačio. Već u prvoj pošiljci bilo je mnogo knjiga jer su knjige bile dosta jeftine. Za članstvo u udruženju „Sloboda” plaćala se simbolična članarina. Prikupljena članarina služila nam je za pokriće manjih troškova koje smo imali za različite svrhe. Među profesorima Velike realke imali smo dosta uzora: Nikola Opalić, dr Vaso Glušac, Stanko Pavičić (veoma napredan Hrvat, koji je za cara Franju Josipa govorio: „Oženi se stari keša”; govorio je da Vrbas predstavlja granicu između Srba i Hrvata u geografskom smislu, a i da su im nacionalni interesi jedinstveni) i Mocnaj. Profesor Mocnaj uveo je 1904. godine nogomet u Veliku realku. Donesenu loptu poklonio je đacima da mogu igrati. Nogomet je odmah našao svoje poklonike. Igralo se u dvorištu škole, a potom i na Banjalučkom polju.

Među uzorima bio nam je i profesor Erih Aleksandar. Bolje rečeno, bili su nam uzori svi oni koji nisu simpatizovali austrougarsku upravu, svi oni koji su težili za nacionalnim oslobođenjem od austrougarske vlasti.

I Hrvati su imali svoje tajno udruženje. Dali su mu ime „Preporod”. Osnovali su ga jedno dvije godine prije „Njegoša”. Postojanje ovog tajnog đачkog društva Hrvata iniciralo nas je da i mi Srbi osnujemo svoje. Na čelu „Preporoda” bio je Nikola Zadro. Nije mi poznato koliko je članova imalo ovo udruženje i ko je sve bio član. Znam da je bio član Stjepan Crneković i da su se u njegovom stanu najčešće i sastajali. I ovo je udruženje bilo sastavljeno od đaka Velike realke. Lazo Delić nije bio član ni „Njegoša” ni „Slobode” jer u njega kao gazdinskog sina nismo imali povjerenja.

Kao đaci Velike realke organizirali smo izlete ne samo u okolini, nego i dalje. Godine 1906. organizirali smo izlet u Mrkonjić Grad, tada Varcar Vakuf. Išli smo pješke, a stvari smo natovarili na konja kog nam je pozajmio Lazo Delić. U selu Kola smo prenoćili u Vranješa hanu. U njemu je bila gazdarica neka Mileva, koju su znali po političkim vezama sa Petrom Kočićem. Ovaj izlet u Varcar Vakuf organizirali smo negdje u proljeće. Išli smo za vrijeme nekog praznika. U grupi nas je bilo sedam ili osam.

Već naredne godine, t.j. 1907, organizirali smo izlet na Plitvička jezera. U grupi nas je bilo oko deset. Vodio nas je profesor Stanko Pavičić. Za ovo putovanje angažovali smo neka seljačka kola na koja smo se smjestili sa stvarima. Išli smo pravcem: Prijedor–Novi–Krupa–Bihać. Od ovih izleta pomenao bih i putovanje pješice do Senja. Do Bos. Novog išli smo vozom, a od Novog išli smo pješke. Bili su to lijepi izleti.

Sjećam se 1. maja 1906. godine. Veliki skup održan je kod Malte, na mjestu gdje se danas nalazi Narodno pozorište. Sjećam se da su radnici podigli Lazu

Вишекруну да говори. Он је тада рекао, чега се добро сјећам: „Ево нас и сунце грије”! Других се детаља не сјећам.

Нису ми познати чланови Народног вијећа у Банjoj Luci јер нисам био ту када је образовано. Чуо сам да су били Стево Молјевић, Hasanbeg Дžinić и прото Кеcмановић.⁴⁸

Народно вијеће у Загребу делегирало ме је 1918. године да са одјелjenjem војске идem у Bos. Krupu и Биhaћ. Одјелjenje је бројало око 15 војника. Био сам тада поручник. Са овим одјелjenjem ишао је и Драго Ђурђевић (лајтнант), који се задржао у Bos. Krupi и није продужио за Биhaћ. Такво је било упутство.

Пошли смо са задатком да умјесто аустрougарске успоставимо нову власт. Народно вијеће из Загреба обавијестило је народна вијећа у Bos. Krupi и Биhaћу о нашем доласку. У Bos. Krupi нашу јединицу дочекао је и поздравио Kоста Majkić. Koliko се сјећам, носили смо српске тробојнице. Напомињем да је ова јединица била састављена од војника и нас двојице официра аустрougарске војске.

У Биhaћу сам преузео власт од аустрougарске управе. Био сам командант мјеста и административно-војног подручја, као представник војске и члан Народног вијећа у Биhaћу.⁴⁹ Kасније је дошла једна мања јединица српске војске из Lјublјane, а ubрзо затим и редовна војска. Био је то 13. пешadiјски пук „Hajduk Veljko”, под командом капетана Stevana Rajkovića.⁵⁰ У редовној војsci постао сам командант Auto-kolone.

Године 1919. добио сам премјештај у Banju Luku. У Banjoj Luci исте године при divизiji основао сам Техничко одјелjenje. У овом одјелjenju радили су major Drenovac и официр Funduk, али се не сјећам његовог чина. Техничко одјелjenje добило је задатак да изврши popis зграда и објеката аустрougарске војске и објеката који су могли служити за војну namјenu, а и да организира грађевинске адаптације војних објеката.

Kоманда divизije била је смјештена у tzv. Carskoј kući⁵¹ са командантом generalом Milovanovićem. У Banjoj Luci био је још један general, али се његовог презимена не сјећам.

Banja Luka, 12. decembar 1974.

⁴⁸ Боривоје Милошевић, *Бања Лука у борби за ослобођење и уједињење. Поводом једног вијека од завршетка Првог свјетског рата*, Бањалука 2018, 45.

⁴⁹ Боривоје Милошевић, *Босна и Херцеговина у вријеме настанка Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918–1919. године*, Андрићград–Вишеград 2020, 59–80.

⁵⁰ Б. Милошевић, *Бања Лука у борби за ослобођење и уједињење*, 48–63.

⁵¹ Данас зграда Архива Републике Српске.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES:

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Архив Републике Српске, Бања Лука [=APC] [Arhiv Republike Srpske, Banja Luka [=ARS]]

Мемоарска грађа; Збирка досијеа истакнутих личности [Мемоарска грађа; Zbirka dosijea istaknutih ličnosti]

Литература – Secondary Works

Banja Luka u putopisima i zapisima, прир. Mato Džaja, Banja Luka 1962.

Džaja, Mato, *Banjalučka Realka*, Banja Luka 1980.

Pfanner, Franz, *Pisma iz doline Vrbasa*, Velika Gorica 2011.

Škarica, Dubravka, „Djelatnost Kluba akademičara Banje Luke pred II svjetski rat”, *Prilozi* 1 (1965) 109–136.

Ustaški stožer za Bosansku Krajinu: studija Milana Vukmanovića i izbor iz građe, прир. Verica Stošić i Vladan Vukliš, Banja Luka 2017.

Žmirić, Amira, *Austrijski i njemački putopisci o Bosni i Hercegovini do 1941. godine*, Banja Luka 2012.

Антонић, Здравко, *Ћубриловићу 1914. и касније*, Београд 1999. [Antonić, Zdravko, *Ћubrilovići 1914. i kasnije*, Beograd 1999]

Бар, Андре, *Босна и Херцеговина: аустријска управа од 1878. до 1903. године*, Београд 1906. [Bar, Andre, *Bosna i Hercegovina: austrijska uprava od 1878. do 1903. godine*, Beograd 1906]

Бранко Загорац: *живот и дјело*, прир. Душан Грозданић, Београд 2018. [Branko Zagorac: *život i djelo*, прир. Dušan Grozdanić, Beograd 2018]

Вулин, Миодраг, „Прва српско-православна богословија у Босни (1866–1875)”, *Наша школа* 5–6 (1991) 366–386. [Vulin, Miodrag, „Prva srpsko-pravoslavna bogoslovija u Bosni (1866–1875)”, *Naša škola* 5–6 (1991) 366–386]

Гилџфердинг, Александар, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево 1972. [Giljferding, Aleksandar, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*, Sarajevo 1972]

Енциклопедија Републике Српске 2, Бања Лука 2018. [Enciklopedija Republike Srpske 2, Banja Luka 2018]

Јанковић, Милан, *Слобода и Југославија. Предатна тајна ђачка друштва. Бањалучки ђачки процес 1914/15*, Београд 1939. [Janković, Milan, *Sloboda i Jugoslaviya. Predratna tajna đачка društva. Banjalučki đачki proces 1914/15*, Beograd 1939]

Карановић, Милан, *Четовање Војводе Петра Мркоњића – Краља Петра – по Босанској Крајини 1875–76*, Сарајево 1921. [Karanović, Milan, *Četovanje Vojvode Petra Mrkonjića – Kralja Petra – po Bosanskoj Krajini 1875–76*, Sarajevo 1921]

Кујача, Триша, *Прото Душан Кеџмановић*, Београд 2000. [Kujача, Triša, *Proto Dušan Kestanović*, Beograd 2000]

Микић, Ђорђе, *Бања Лука. Култура грађанског друштва*, Бањалука 2004. [Mikić, Đorđe, *Banja Luka. Kultura građanskog društva*, Banjaluka 2004]

Микић, Ђорђе, *Српска читаоница у Бањој Луци 1868–1941: слова, сводови и читаоничари*, Бања Лука 1999. [Mikić, Đorđe, *Srpska čitaonica u Banjoj Luci 1868–1941: slova, svodovi i čitaoničari*, Banja Luka 1999]

Милошевић, Боровоје, *Бања Лука у борби за ослобођење и уједињење. Поводом једног вијека од завршетка Првог свјетског рата*, Бањалука 2018. [Milošević, Borivoje, *Banja Luka u borbi za oslobođenje i ujedinjenje. Povodom jednog vijeka od završetka Prvog svjetskog rata*, Banjaluka 2018]

Милошевић, Боровоје, *Босна и Херцеговина у вријеме настанка Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918–1919. године*, Андрићград–Вишеград 2020. [Milošević, Borivoje, *Bosna i Hercegovina u vrijeme nastanka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1919. godine*, Andrićgrad–Višegrad 2020]

Милошевић, Боровоје, *Пелагићева Богословија: прилог историји српског школства*, Бања Лука 2024. [Milošević, Borivoje, *Pelagićeva Bogoslovija: prilog istoriji srpskog školstva*, Banja Luka 2024]

Милошевић, Боровоје, „Протјеривање Васе Пелагића из Босне и Херцеговине 1869. године”, *Српски историјски часопис* 2 (2019) 55–82. [Milošević, Borivoje, „Protjerivanje Vase Pelagića iz Bosne i Hercegovine 1869. godine”, *Srpski istorijski časopis* 2 (2019) 55–82]

Милошевић, Боровоје, *Тајна ђачка друштва у бањолучкој Реалци 1905–1918*, Бања Лука 2022. [Milošević, Borivoje, *Tajna đачка društva u banjolučkoj Realci 1905–1918*, Banja Luka 2022]

Милошевић, Боровоје и Сандра Лукић, „Балкански ратови и југословенска револуционарна омладина”, *Синеа* 2 (2022) 33–49. [Milošević, Borivoje i Sandra Lukić, „Balkanski ratovi i jugoslovenska revolucionarna omladina”, *Sineza* 2 (2022) 33–49]

Мољевић, Стеван, *Изабрани текстови*, прир. Бојан Стојнић и Гојко Маловић, Бањалука 2020. [Moljević, Stevan, *Izabrani tekstovi*, прир. Bojan Stojnić i Gojko Malović, Banjaluka 2020]

Пејашиновић, Зоран, *Бан Милосављевић: прича о човјеку који је Бањој Луци обистинио име*, Бања Лука 2023. [Pejašinović, Zoran, *Ban Milosavljević: priča o čovjeku koji je Banjoj Luci obistinio ime*, Banja Luka 2023]

Пејашиновић, Зоран, *Васо Глушац: од Сане до Сената*, Бања Лука 2018. [Pejašinović, Zoran, *Vaso Glušac: od Sane do Senata*, Banja Luka 2018]

Продановић, Мирјана, *Соколски покрет у Бањој Луци од 1878. до априла 1941. (необјављени магистарски рад)*, Бања Лука 2014. [Prodanović, Mirjana, *Sokolski pokret u Banjoj Luci od 1878. do aprila 1941. (neobjavljeni magistarski rad)*, Banja Luka 2014]

Пувачић, Златко, *Стара Бања Лука*, Београд 2001. [Puvačić, Zlatko, *Stara Banja Luka*, Beograd 2001]

Стојнић, Бојан, „Оснивање Љекарске коморе Врбаске бановине”, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске* 4 (2012) 191–196. [Stojnić, Bojan, „Osnivanje Ljekarske komore Vrbaskе banovine”, *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske* 4 (2012) 191–196]

Стојнић, Бојан, *Штампа у Босанској Крајини 1906–1941*, Бањалука 2016. [Stojnić, Bojan, *Štampa u Bosanskoj Krajini 1906–1941*, Banjaluka 2016]

Урбанистички развој Бање Луке, текст прир. Љиљана Шево, Бања Лука 1996. [Urbanistički razvoj Banje Luke, tekst прир. Ljiljana Ševo, Banja Luka 1996]

Borivoje Milošević

**MEMORIES OF BROTHERS MILAN AND LJUBOMIR JANKOVIĆ
OF OLD BANJA LUKA**

Summary

Brothers Milan and Ljubomir Janković were prominent intellectuals from Banja Luka, pre-war supporters of the Young Bosnia and post-war public workers, who stood out in the field of Banja Luka education and culture. The Janković brothers were founders or members of many local youth, cultural and sports associations and movements. Milan Janković was the initiator of the establishment of the agricultural school in Banja Luka. In political terms, the brothers were supporters of Yugoslav unity. The Jankovićs' memories, although providing a wealth of useful information, have rarely been used in Serbian historiography. This information is important for understanding the genesis of the revolutionary youth movement in Banja Luka, of which the two brothers were active members. The memories of Ljubomir Janković are considerably shorter, and primarily concern the creation and activities of secret student societies in Banja Luka on the eve of the First World War. The Janković brothers witnessed the collapse of the Austro-Hungarian administration and the entry of the Serbian army into Bosnia and Herzegovina in late 1918. Milan Janković provides a lot of information about buildings that adorned pre-war Banja Luka, but which no longer exist today. The memories of the Janković brothers can be found in the collection of memoirs in the Archives of the Republic of Srpska in Banja Luka.

Оригиналан научни рад

Примљен: 19. 3. 2024.

Коначно прихваћен за објављивање: 26. 7. 2024.